

ERKƏN İSLAM TARİXİNDƏ SİYASİ HAKİMİYYƏT UĞRUNDA MÜBARİZƏDƏ MEHDİLİK İNANCI

Elnur MUSTAFAYEV,

AMEA-nın Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəşliq

İnstitutunun Din və ictimai fikir tarixi

şöbəsinin elmi işçisi,

elnur.mustafayev88@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *din, siyasət, xilaskarlıq, mehdilik, cəmiyyət.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *религия, политика, спасательства, Махдиизм, общество.*

KEY WORDS: *religion, policy, salvation, Mahdi'ism, society.*

Giriş

Bəşər tarixinin ilk dövrlərindən etibarən dini inanclara sahib olmayan hər hansı topluma rast gəlmək mümkün deyildir. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, irqindən, cinsindən, millətindən asılı olmayaraq, insanlar bütün dövrlərdə hansısa fəvqəltəbii gücə inanmışlar. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış insan qəbirləri bizə dini inanc tarixinin qədim dövrlərə gedib çıxdığını xəbər verir. Tarixçilərin ehtimalına görə, din Paleolit dövründə (daş dövründə), 40-50 min il bundan əvvəl meydana gəlmişdir [1, s.14]. Bu dövrə aid yaşayış məskənlərindən tapılmış heyvan sümüklərinin üzərində aşkarlanan xüsusi işarələr müəyyən inanc sisteminin varlığından xəbər verir. Bu həqiqət bizə dinin insanlar üçün təbii ehtiyac olduğunu göstərir. Maks Müller apardığı ciddi və önəmli araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, din duyğusu insan təbiətində fitri keyfiyyətdir [2, s.28].

İnsan həm maddi, həm də mənəvi varlıq olduğuna görə onun maddi ehtiyacları kimi mənəvi ehtiyaclarının da ödənilməsi zəruridir. İnsanın mənəvi ehtiyaclarını ödəyən təməl ünsürlərdən biri də dindir. Din düşüncəsi insanın öz varlığı haqqındakı şüuru ilə birlikdə ortaya çıxaraq inanc sistemini meydana gətirir. Digər tərəfdən, din həm də insanlar arasında ictimai əlaqələri və davranışları tənzimləyir. Məşhur fransız sosioloqu Emil Dürkheim dinin sosioloji tərəfini vurğulayarkən ona belə tərif vermişdir: “Din hər hansı bir cəmiyyətin meydana gəlməsini təmin edən və sosial həyatın müəyyənləşdirdiyi qanunlar toplusudur” [3, s.6].

Dinşünasların apardığı tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bir zamanlar mövcud olmuş və hazırda mövcud olan bütün dinlər arasında ortaq cəhətlər vardır. İnsanlar arasında milli və mədəni fərqlərin mövcudluğuna baxmayaraq, onları birləşdirən nöqtələr çox olduğu üçün bu faktor dinlərdə də öz izini qoymuşdur. Uca Yaradana inam, fəvqəladə varlıqlar üçün ayin və ibadətlərin icrası, bu məqsədlə xüsusi məkanların ayrılması və inşa edilməsi kimi məsələləri dinlərdə təzahür edən müştərək cəhətlərə misal göstərmək olar. Belə ortaq inanclardan biri də mehdilik inancıdır. Cahanşümul xilaskarın gəlişi, ədalətli dövlətin qurulması, qanlı

müharibələrin sona çatması, bütün dünyanın sülh və əmin-amanlığa bürünməsi təkcə dinlərin deyil, fəlsəfi və siyasi düşüncə məktəblərinin də diqqətə aldığı ən önəmli mövzulardan biri olmuşdur.

Xilaskara inam dinlərin ortaq cəhətlərindən olmasına baxmayaraq, bu inancın təfərrüatlarında fərqlər mövcuddur. Gözlənilən xilaskarın şəxsiyyəti, onun hansı xüsusiyyətlərə sahib olması, nə vaxt gəlməsi və bu mövzu ilə əlaqədar bir çox məsələ barəsində dinlərin fərqli baxış bucaqları vardır. Qeyd olunanlar dinlərin inanc sisteminə və xalqların mədəni və tarixi proseslərinə uyğun olaraq formalaşır. Bəzi dinlər xilaskarın gəlişini dünyanın sonu ilə əlaqələndirdiyi halda, bəziləri bu hadisəyə siyasi kontekstdən yanaşır. Başqa ifadə ilə desək, hər bir din və ya cəmiyyət gözlədiyi xilaskara sahib olduğu düşüncə və inanclara uyğun bir şəxsiyyət qazandırır.

“Mehdi” ərəb mənşəli söz olub, “hədə - هدى” feilindən törəmiş ismi-məfuldur. “Hədə - هدى» (“hə”, “də”, “yə” – “ي”, “د”, “ه”) feilinin bir neçə lüğəvi mənası vardır. Əsas mənası isə “doğru istiqamətə yönəlmək, hidayət etmək və ya düzgün yola istiqamətləndirmək”dir. Terminoloji mənada isə Mehdi axır-zamanda (qiyamətdən öncə), dünyanın zülm və ədalətsizliyə büründüyü bir vaxtda zühur edəcək, cahansümül sülhü, ədaləti və həqiqi səadəti bərpa edəcək, Tanrı tərəfindən vəd olunmuş şəxsdir [4, s.2, 289]. Bu sözdən törəmiş “Məhdəviyyət” və ya “Mehdilik” ifadələri isə substantivləşmiş isimlərdir. Qeyd edilmiş ifadələrin və bu mövzu ilə bağlı dini konsepsiyanın mahiyyətində dünyanın xilas, ümumbəşəri sülhün bərpası kimi düşüncələr olduğundan həmin ifadələri Azərbaycan dilinə xilaskarlıq, nicatvericilik və ya qurtarıcılıq kimi tərcümə etmək mümkündür.

Məhəmməd peyğəmbərin (s) vəfatından sonra hakimiyyət uğrunda mübarizədə mehdilik inancının ilkin təzahürləri.

Məhəmməd peyğəmbərin (s) vəfatından sonra baş verən dini-siyasi hadisələr İslam dünyasında mövcud siyasi vəziyyətin müəyyən qədər dəyişməsinə səbəb oldu. Siyasi hakimiyyət uğrunda gedən çəkişmələr müsəlmanlar arasında dini-siyasi düşüncə tərzinə, o cümlədən etiqadi mövzulara da kifayət qədər öz təsirini göstərmişdi. Bununla yanaşı, müsəlmanlar arasında müəyyən dini-siyasi hərəkatların meydana gəlməsinə zəmin yaranmışdı.

İslam tarixində mehdilik hərəkatlarının daha çox hicrətin 61-ci ilində baş vermiş Kərbəla hadisəsindən sonra başladığını görmək olar [5, s.2, 133]. Bu hadisəyə qədər İslam dininə aid müqəddəs mətnlərdə, xüsusilə Peyğəmbərdən (s) Mehdi ilə bağlı nəql olunmuş hədislərə rast gəlmək mümkündür. Lakin mehdiliyin siyasi hərəkat kimi meydana çıxması Peyğəmbərin nəvəsi Hüseyn ibn Əlinin (ə) Əməvi xəlifəsi Yezid ibn Müaviyə tərəfindən qətlə yetirilməsindən sonrakı dövrə təsadüf edir. Bildiyimiz kimi, Kərbəla hadisəsindən sonra Hüseyn ibn Əlinin (ə) intiqamını almaq üçün İslam dünyasında Əməvi xilafətinə qarşı üsyanlar başlayır. Əməvilərə xeyli zərər vuran və siyasi dayaqlarını zəiflədən bu üsyanlardan biri Muxtar Səqəfi üsyanıdır. Hicri 66 / miladi 685-ci ildə Kufə şəhərində başlayan üsyanda mehdilik hərəkatının ilkin cüvərlərini müşahidə etmək olar. Muxtar Səqəfi üsyanının fonunda keysaniyyə fırqəsinin meydana çıxması ilə ilk mehdilik iddialarının ortaya atılması üst-üstə düşür. Belə ki, keysaniyyə

fırqəsinə görə, İmam Hüseyin (ə) vəfatından sonra imamət (dini və dünyəvi rəhbərlik) [6, s.58] İmam Əlinin (ə) digər oğlu Məhəmməd ibn Hənəfiyyəyə məxsus olmalı idi və Məhəmməd peyğəmbərin (s) hədislərində qeyd olunmuş müsəlmanları xilas edəcək Mehdi məhz Məhəmməd ibn Hənəfiyyədir [6, s.63].

Əbul-Qasim Məhəmməd ibn Hənəfiyyə İmam Əlinin (ə) Bəni-Hənifə qəbiləsinə mənsub Xövlə bint Cəfər adlı qadınla izdivacından doğulmuşdur. Onun doğum tarixi haqqında məlumatlar ziddiyyətlidir, mənbələrdən asılı olaraq hicrət 13, 16 və ya 21-ci ilində doğulduğu qeyd edilir. Anası Bəni-Hənifə qəbiləsindən olduğu üçün “İbn Hənəfiyyə” ləqəbi verilmişdir. Tarixi mənbələrdə qeyd edildiyinə görə, Məhəmməd ibn Hənəfiyyə həm fiziki cəhətdən çox güclü, həm də elm və iman baxımından yüksək səviyyədə olmuşdur. O, İmam Əlinin (ə) xilafəti dövründə Cəməl və Siffeyn müharibələrində fəal iştirak etmiş, sonralar var gücü ilə İmam Həsən (ə) və İmam Hüseyin (ə) müdafiəsində durmuşdur. Məhəmməd ibn Hənəfiyyə hicri 81-ci (miladi 700-cü) ildə 65 yaşında Mədinədə vəfat etmiş və Bəqi məzarlığında dəfn olunmuşdur.

Bəzi mənbələrin verdiyi məlumata görə, Muxtar Səqəfi özünü ibn Hənəfiyyənin vəziri elan etmiş və onu dini mətnlərində vurğulanan, vəd olunmuş Mehdi kimi səciyyələndirmişdir [7, s.1, 299]. Bəzi klassik dövr müəllifləri ibn Hənəfiyyənin özünü Mehdi kimi qəbul etdiyini bildirsə də [8, s.5, 94], bəzi mənbələr bu fikrin tam əksini qeyd etmişlər. Daha tutarlı tarixi faktlar Məhəmməd ibn Hənəfiyyənin belə bir iddiada olmadığını göstərir. Kufə şəhərində məskunlaşan Məhəmməd ibn Hənəfiyyə bir dəstə insanın onu ilahi xilaskar və Mehdi kimi qəbul etdiyini gördükdə, bu iddiaları rədd etmiş və Mədinə şəhərinə köçməklə səssiz qalmaqı üstün tutmuşdur. Vəfatından sonra Bəqi qəbiristanında dəfn edilməsinə baxmayaraq, keysaniyyə fırqəsinin nümayəndələri onun ölmədiyinə, Mədinə yaxınlığında Rəzvə dağında məskunlaşdığına [9, s.167] və axır-zamanda Mehdi kimi zühur edərək bütün bəşəriyyəti zülm və ədalətsizlikdən xilas edəcəyinə dair iddialar irəli sürmüşlər [10, s.52].

Beləliklə, Muxtar Səqəfi üsyanı və keysaniyyə fırqəsinin meydana çıxması İslam tarixində ilk mehdilik iddialarının ortaya atıldığı hadisə kimi qəbul edilir. Bu hadisə İslam tarixinin sonrakı dövrlərində mehdilik (xilaskarlıq) iddiaları ilə siyasi-dini hərəkatların baş verməsinə səbəb olmuş və mehdiliklə bağlı məsələləri aktuallaşdırmışdır. Daha sonralar İslam dünyasında siyasi qüvvələr, iqtidar öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək, müxalif qüvvələr isə siyasi hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədilə mehdilik inancından istifadə etməyə başlamışlar.

Hicrət 1 əsrindən etibarən mehdilik inancına İslam məzhəbləri içində şiələr (İmamiiyyə) daha çox köklənmişdir. Xüsusilə Əməvi və Abbasi hakimiyyətlərinin təzyiqlərinə məruz qalan şiələr arasında mehdilik inancı daha da aktuallaşmış və psixoloji təminat rolunu oynamışdır. Şiələrdə mehdilik anlayışı imamət inancının tərkib hissəsidir və bu sistemin əsas xəttini müəyyən edir. Belə ki, şiələrə görə, Məhəmməd peyğəmbər (s) özündən sonra İslam dünyasına dini və siyasi müstəvidə rəhbərlik edəcək şəxsləri öncədən xəbər vermiş və vəfatından sonra müsəlmanlara onlara tabe olmağı tapşırılmışdır. Həzrət Peyğəmbərin (s) öncədən təyin etdiyi imamların sayı on ikidir. Bunlardan sonuncusu isə axır-zamanda dünyanı xilas edəcək, cahanşümul ədaləti hakim kəsəcək, vəd olunmuş İmam Mehdir [11, s.425]. Bu mövzuda Peyğəmbərdən (s) nəql olunmuş hədislər müxtəlif İslam məzhəblərinin qaynaqlarında qeyd edilmişdir. Şiələrin qəbul

etdiyi gözlənilən xilaskar inancını qaranlıq və böhranlı dövrlərdə qəlblərinin dərinliklərində saxladıqları bir ümid qığılcımı, zülmə məruz qalmış, çarəsiz insanlarda ruh yüksəkliyi yaradan amil kimi də qiymətləndirmək mümkündür.

Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, mehdilik inancı təkcə şiələr tərəfindən rəğbətlə qarşılanmamış, daha sonralar Əməvi və Abbasi hakimiyyətləri də bu mövzuya dair hədislər uydurmaqla öz Mehdilərini yaratmışlar. Əməvi xəlifələri içərisində ilk dəfə sələflərinin zümlərini unudurmaq məqsədilə özünü Mehdi kimi qələmə verən Süleyman ibn Əbdülməlik (v. 99/717) olmuşdur. Hicri II / miladi VIII əsrdə yaşamış məşhur mədhiyyəçi şair Cərir ibn Ətiyyə Təmimi Əməvi xəlifəsi Süleyman ibn Əbdülməliki tərif edərkən onu Mehdi ifadəsi ilə vəsf etmişdir.

سليمان المبارك قد علمتم هو المهدي قد وضع السبيل

Tərcümə: Siz də bildiniz ki, Süleyman bərəkət saçan şəxsdir. O, bir Mehdidir ki, həqiqət yolunu sizin üçün aydınlatmışdır [12, s.377-388].

Ola bilsin, şeirdə istifadə edilmiş “Mehdi” ifadəsi terminoloji mənada deyil, hərfi mənada işlədilmişdir. Belə ki, Cərir ibn Ətiyyə Təmimi, bəlkə də, Süleyman ibn Əbdülməliki vəsf edərkən düzgün yolda olan mənasını verən “Mehdi” ifadəsindən istifadə etmişdir. Lakin həmin dövrdə bəzən xəlifələr öz hakimiyyətlərini gücləndirmək və müsəlmanlarda özlərinə qarşı müsbət rəy formalaşdırmaq üçün dini inanclardan istifadə edirdilər. Bu xüsusda mehdilik inancı ən yaxşı vasitələrdən biri idi və bir çox hakim özünü Mehdi adlandırmaqla siyasi məqsədlərini həyata keçirirdi.

Daha sonra Əməvi xəlifələrindən Ömər ibn Əbdüləziz (v. 101/720) birbaşa özü iddia etməsə də, ədalətli idarəçiliyinə görə bəzi müsəlmanlar arasında Mehdi prototipi kimi qəbul edilmişdir.

Abbasilər ilə Əməvilər arasında siyasi hakimiyyətə yiyələnmək uğrunda gedən mübarizədə Abbasilər mehdilik inancından geniş şəkildə istifadə etmişdir. Belə ki, Abbasilər Əməvi hakimiyyətinə qarşı başladıkları üsyan hərəkətində hakimiyyətin Əhli-beytin haqqı olduğunu irəli sürməklə mübarizə aparırdılar. Bəzi tədqiqatçılar Abbasilər hakimiyyətinin mehdilik inancından geniş şəkildə istifadə etməsinin əsas səbəbi kimi şiələrdən, xüsusilə keysaniyyə kimi ifrat şiə firqələrindən təsirləndiyini qeyd edirlər [13, s.220].

Abbasilər sülaləsi hicri 132-656 / miladi 750-1258-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş və üst-üstə beş əsrdən artıq zaman müddətində bu sülalənin 37 nümayəndəsi xilafətə başçılıq etmişdir. Abbasilərin beş əsrlik hakimiyyəti dövründə nüfuzu və qüdrəti eyni səviyyədə olmamışdır. Tarixə məlum olan hadisələrin fonunda bəzən onlar böyük nüfuz sahibi olmuş, bəzən isə siyasi qüvvələrin əlində oyuncağa çevrilmişlər. Abbasilərin siyasi mübarizədə Əməvilərə qalib gəlməsinin bir neçə ideoloji və iqtisadi səbəbi olmuşdur. Əməvilərin hakimiyyətinin son illərində iqtisadi, hərbi və idarəçilik sahəsində zəifləməsi Abbasilərlə mübarizədə məğlub olmasına böyük təsir göstərmişdir. Təbii ki, mübarizənin həlledici amillərindən biri də ideoloji məsələlər idi. Şübhəsiz, hakimiyyət uğrunda mübarizədə Abbasilər tərəfindən şiə faktorunun qabardılması Əməvi hakimiyyətinin süqutunda ən mühüm səbəblərdən biri kimi qiymətləndirilir.

Tarixən Haşimilərlə Üməyyə qəbilələri arasında gedən mübarizə sonralar İslam Peyğəmbəri

(s) ilə Əbu Süfyanın, İmam Əli (ə) ilə Müaviyənin, İmam Hüseyinlə (ə) Yezidin düşmənçiliyi formasında daha da inkişaf etmişdir. Əməvilərin Məhəmməd peyğəmbərin (s) nəslinə qarşı həyata keçirdiyi açıq-aşkar düşmənçilik siyasəti əksər müsəlmanlar tərəfindən birmənalı olaraq qəbul edilməmiş və onların hakimiyyəti ələ keçirməsi istila kimi qiymətləndirilmişdir. Abbasilər hakimiyyət uğrunda mübarizədə şiələrə məxsus dini-siyasi anlayışlardan məhəratlə istifadə edərək, öz məqsədlərinə çatmaq üçün siyasi fəaliyyətlərinə dini don geyindirirdilər. Şiələrə görə, Məhəmməd peyğəmbərdən (s) sonra dini və dünyəvi hakimiyyət onun nəslindən olan 12 imama məxsusdur [14, s.83]. Abbasilər bu ideologiyaya müəyyən dəyişikliklər edərək konkret 12 imamı deyil, Peyğəmbər (s) nəslindən olan digər layiqli şəxslərin də hakimiyyətə yiyələnmə biləcəyini vurğulamağa başlamışlar. Bu prizmadan Abbasilər konkret şəxslərin hakimiyyətə haqqı olduğunu qəbul etməmiş, Peyğəmbər (s) nəslinə mənsubluğu əsas meyar olaraq irəli sürmüşlər.

Miladi VIII əsrin ortalarına doğru şiə məzhəbinin öz daxilində də dərin parçalanmalar mövcud idi. Belə ki, İmam Hüseyin (ə) Kərbəladə faciəvi şəkildə qətlə yetirilməsindən sonra imamətin (dini və dünyəvi hakimiyyət) kimə keçməsi məsələsində heç də bütün şiələr yekdil fikirdə deyildi. Bu məzhəbin bir hissəsi İmam Hüseyin (ə) oğlu Əli Zeynəlabdini (ə) dördüncü imam kimi tanıyırdısa, başqa bir qrup Həzrəti Əlinin (ə) digər oğlu Məhəmməd ibn Hənəfiyyənin rəhbərliyini qəbul edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisə şiə məzhəbi daxilində yaranmış ilk ciddi fikir ayrılığı hesab olunur.

Şiələr arasında digər fikir ayrılığı İmam Zeynəlabdinin (ə) vəfatından sonra meydana çıxdı. Belə ki, bir dəstə İmam Məhəmməd Baqiri (ə) imam kimi tanısalar da, başqa bir qrup onu passivlikdə və Əməvilərə qarşı silahlı mübarizə aparmamaqda təqsirləndirərək, İmam Zeynəlabdinin (ə) digər oğlu Zeydi rəhbər qəbul etdilər. Zeyd ibn Əli hicri 121-ci (miladi 739) ildə Əməvi xəlifəsi Hişamın əleyhinə qiyam qaldıraraq, xəlifə qoşunları ilə döyüşdə qətlə yetirilmişdir.

Beləliklə, Əməvilərin süqutu ərəfəsində şiə məzhəbi daxilində tam yekdillik yox idi, məzhəbdaxili fikir ayrılıqları şiələrin bir fiqur kimi tarix və siyasət səhnəsində həlledici rol oynamasına mane olurdu. Məhz bu səbəblər Abbasilər üçün yeni imkanlar yaradırdı. Ona görə də bu münaqişələrdən istifadə edərək şiələrə məxsus ideoloji konsepsiyalardan öz məqsədləri üçün istifadə etməyə başladılar. Xüsusilə bu proseslərdə Məhəmməd ibn Hənəfiyyənin imamətini qəbul edən və onu xilaskar Mehdi kimi səciyyələndirən keysaniyyə cərəyanı Abbasilər üçün ən yaxşı vasitəyə çevrilmişdi. Belə ki, Məhəmməd ibn Hənəfiyyənin vəfatından sonra tərəfdarları onun oğlu Əbu Haşim Abdullahın ətrafında cəmləşmişdilər. Əbu Haşim elmi səviyyəsinə və ictimai mövqeyinə görə cəmiyyət tərəfindən hörmətlə qarşılanırdı. Əbu Haşimin cəmiyyətdə qazandığı nüfuza görə Əməvi xəlifələri onu daim nəzarətdə saxlayır və ona müxtəlif vasitələrlə təzyiqlər göstərirdilər. Belə bir şəraitdə Abbas ibn Əbdülmüttəlibin nəvəsi Əli ibn Abdullah onunla sıx əlaqə yaradır və onun ictimai nüfuzundan öz xeyirləri üçün istifadə etmək istəyirdi. Əli ibn Abdullah gizli görüşlərin birində Əbu Haşimi inandıra bildi ki, rəhbərlik və imamət məqamını oğlu Məhəmmədə həvalə etsin. Nəhayət, hicri 98-ci (miladi 716) ildə Əməvi xəlifəsi Süleyman ibn Əbdülməlikin göstərişi ilə Əbu Haşimə qarşı sui-qəsd təşkil edildi və xəlifənin casusları Əbu Haşimə zəhərli süd içirdilər. Əbu Haşim zəhərləndiyini və ölümünün

yaxınlaşdığını hiss etdikdə imaməti Məhəmməd ibn Əli ibn Abdullah ibn Abbasa həvalə etdi. Beləliklə, Abbasi hakimiyyətinin qurucuları öz siyasi iddialarını əsaslandırmaq üçün çoxdan bəri gözlədikləri imkanı əldə etmiş oldu.

Bəzi mənbələrdə şiələrin Əhli-beytdən olan Mehdi anlayışına bənzər “Abbasi Mehdisi”, “Abbasi Mənsuru” kimi ifadələrə rast gəlmək mümkündür və bu bir daha sübut edir ki, Abbasilər xilaskarlıq inancından istifadə etməklə öz siyasi kurslarına uyğun olaraq bir Mehdi düşüncəsi yaratmışdılar. Müsəlmanlar arasında mehdilik inancının geniş yayıldığını sezən Abbasi xəlifəsi Mənsur oğlu Məhəmmədə “Mehdi” ləqəbini verməklə müsəlmanlar arasında xilaskar obrazı yaratmaq məqsədi güdmüşdür [15, s.2, 392]. Xəlifə Mənsur bir az da irəli gedərək oğlunu “əl-Məhdiyyul-Müntəzər” (Gözlənilən Mehdi) kimi qələmə vermiş və rəiyyəti inandırmağa çalışmışdır ki, onun hakimiyyəti dünyəvi və dini olmaqla bütün sahələri əhadə edəcək [16, s.11]. Qeyd etmək lazımdır ki, özünü Mehdi kimi qəbul etmiş bəzi Abbasi xəlifələri hakimiyyətdə olduqları müddətdə zahirən də olsa, dini mətnlərdə vəsf edilən Mehdinin rolunu oynamaq məcburiyyətində qalmış və siyasi hakimiyyətlə yanaşı, özlərini həmçinin dini məsələləri tənzimləyən lider kimi də qələmə vermək zərurəti ilə üzləşmişlər. Xəlifə Məhəmməd əl-Mehdi hakimiyyətdə olduğu müddətdə bidətçilərə (dini məsələlərdə yenilik çıxaran dəstələr) qarşı mübarizəyə diqqət ayırmış, “Zındıqlar məhkəməsi” adlı yeni məhkəmə sistemi yaratmış və bidətçilərin mühakiməsində özü şəxsən iştirak etmişdir. Bununla yanaşı, Abbasi xəlifəsi Mehdi öz övladlarına peyğəmbərlərə məxsus Musa və Harun adını qoymuş, öz ləqəbi Mehdi olduğu üçün Musa adlı oğluna Mehdi sözünə mənaca yaxın “Hadi”, digər oğlu Haruna isə “Rəşid” ləqəblərini vermişdir.

Əməvilərin tam süquta uğraması və Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra da hakimiyyətdaxili münaqişələrin həlli məsələsində də mehdilik inancından geniş istifadə edilirdi. Təsadüfi deyil ki, Abbasi xanədanının ilk xəlifəsi Əbul-Abbas hicrətin 132-ci (miladi 749) ilində Kufə məscidində qurulan mərasimdə gözlənilən Mehdiyə verilən ləqəblərdən biri olan “Səffah” ləqəbi ilə adlandırılmışdır. Həmin dövrün məşhur şairlərindən Sudeyf Əbul-Abbası Haşimilərin Mehdisi kimi vəsf etmişdir. Bu kontekstdə bir neçə tarixi hadisəni də misal çəkmək olar. Belə ki, Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra xilafətin müxtəlif bölgələrində onların əleyhinə üsyanlar qalxmağa başlamışdır. Abbasi hakimiyyətinə qarşı narazılığın bir neçə səbəbi var idi. Rəiyyət Əməvilərin devrilməsindən sonra vəziyyətin yaxşı olacağını, özbaşınalıq və zülmün azalacağını güman etdiyi halda, ilk günlərdən məlum oldu ki, Abbasilər heç də Əməvilərdən ədalətli deyildir. Onları hakimiyyətə gətirməklə öz problemlərinin həll olacağını güman edən qruplar da tezliklə aldandıqlarını başa düşdülər. Bununla yanaşı, qeyri-ərəb millətindən olanlar vergilərin azaldılacağını güman etsələr də, ümidləri boşa çıxdı. Həmçinin, şiə qruplaşmaları da hakimiyyətin Əli (ə) övladına verilmədiyini görüb narazılığa başladılar. Abbasi xəlifəsi Əbu Cəfər Mənsur hakimiyyətinə qarşı mehdilik anlayışının təzahür etdiyi üsyanlardan biri də Məhəmməd Nəfsuz-Zəkiyyə qiyamıdır. Mənsurun hakimiyyəti illərində Abbasi xanədanı ilk dəfə öz qan qohumları olan Əli ibn Əbi Talibin (ə) nəslindən olanlara təzyiq göstərməyə başladılar. Abbasi dövlətinin yaradıcısı Əbul-Abbas Səffah İmam Əlinin (ə) övladlarına qarşı ehtiyatla davranır, açıq-aşkar mübarizəyə qalxmırdı. Mənsur isə hakimiyyətə gəldikdən sonra qohumluq əlaqələrini qıraraq ələvilərə qarşı qəti tədbirlərə əl atdı. Halbuki Əməvi sülaləsinin

zəifləməyə başladığı vaxtlarda Abbasilərlə (Abbas oğulları) Ələvilər (Əli oğulları) gizli məşvərət keçirərək, öz aralarında razılığa gəlmişdilər. Gizli görüş zamanı iştirakçılar İmam Həsənin (ə) nəvəsi Məhəmməd Nəfsuz-Zəkiyyəyə beyət edərək onu xilafətə gətirmək uğrunda mübarizəyə başlanması haqqında ittifaq bağlamışdılar [17, s.7, 517].

Məhəmməd ibn Abdullah ibn Həsən ibn Əli Haşimilər arasında xüsusi hörmətə sahib idi. Məhz yüksək savada və əxlaqi dəyərlərə sahib olduğu üçün ona Nəfsuz-Zəkiyyə (pak ruha malik) ləqəbini vermişdilər. Abbasilər Əməvilərlə siyasi mübarizədə Məhəmməd Nəfsuz-Zəkiyyənin cəmiyyət arasında olan hörmətindən istifadə edərək hakimiyyətə yiyələnməyi planlaşdırırdılar.

Abbasilər hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra vəziyyət dəyişdi və Əli övladları ilə bağladıkları əhdi pozaraq Əbul-Abbas Səffah özünü xəlifə elan etdi. O, Nəfsuz-Zəkiyyəni hakimiyyəti üçün təhlükəli rəqib hesab etsə də, ona qarşı ciddi cəza tədbirləri görməyi lazım bilmirdi. Lakin hakimiyyət Mənsurun əlinə keçdikdən sonra Nəfsuz-Zəkiyyə ilə münasibətləri kökündən həll etmək qərarına gəldi. Xəlifənin niyyətindən xəbər tutan Məhəmməd Nəfsuz-Zəkiyyə və qardaşı İbrahim Mədinə yaxınlığında dağlarda gizlənmək məcburiyyətində qaldılar və öz siyasi mübarizələrini məxfi şəkildə aparmağa üstünlük verdilər.

Məhəmməd Nəfsuz-Zəkiyyə bir müddət gizləndə yaşasa da, hicri 145 / miladi 762- ci ildə açıq hərəkətə başlayaraq Mədinə şəhərində qiyam qaldırdı [18, s.161]. O, tabeçiliyində olan 250 nəfərlə Mədinədə hakimiyyəti ələ keçirdi, həbsxanada saxlanılan bütün siyasi dustaqlara azadlıq verdi. Qısa müddət ərzində Hicaz və Yəməndə hakimiyyət onun əlinə keçdi. Belə bir mürəkkəb siyasi şəraitdə xəlifə Mənsur hərbi əməliyyatlara əl ataraq miladi 762-ci ilin dekabr ayında Məhəmməd Nəfsuz-Zəkiyyə ilə müharibədə qalib gəldi və Məhəmməd ibn Abdullah Nəfsuz-Zəkiyyə döyüşdə qətlə yetirildi.

Abbas oğulları ilə Əli övladları arasında siyasi hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədə mehdilik inancı və bu inancla bağlı bir çox məsələlər yenidən ön plana çıxdı. Hakimiyyətdən uzaqlaşdırılan Nəfsuz-Zəkiyyənin tərəfdarları onu dünyanın sonuna yaxın zühur edib, hər yerdə ədaləti hakim kəsəcək Mehdi kimi qələmə verməyə başladılar. Bu hadisə ilə Nəfsuz-Zəkiyyənin hakimiyyətə gətirilməsi uğrunda mübarizə sırf siyasi deyil, həm də dini rəng almış oldu [19, s.264]. Tarixi mənbələrdə qeyd edilən faktalara istinad etdikdə Məhəmməd Nəfsuz-Zəkiyyənin xəlifə Mənsura yazdığı məktublarda özünü Mehdi kimi qələmə verdiyinin şahidi oluruq. Məktublardan birinin başlığında o, belə qeyd edir: “Mehdi Məhəmməd ibn Abdullahdan, Abdullah ibn Məhəmməd Mənsura məktub” [17, s.7, 567-568]. Məktubun başlanğıcında Nəfsuz-Zəkiyyə özü haqqında “Mehdi” ifadəsini işlətməklə hakimiyyətə daha layiq olduğuna eyham vurmaq istəyirdi. Çünki Peyğəmbərdən (s) nəql olunan hədislərdə Mehdi müsəlmanları zülmədən xilas edəcək şəxs kimi səciyyələndirilirdi. Xəlifə Mənsurla Nəfsuz-Zəkiyyə arasında yazışmalardan aydın olur ki, hər iki tərəf özünün hakimiyyətə daha layiq olduğunu isbat etməyə çalışır və hakimiyyətlərinin qanuniliyini əsaslandırmaq üçün Mehdilik mövzusunda toxunurdular. Belə ki, Nəfsuz-Zəkiyyə öz iddialarını mehdiliklə bağlı Məhəmməd peyğəmbərdən (s) nəql olunmuş hədisləri qeyd etməklə sübuta yetirməyə çalışırdı. Bu hədislərdən bəziləri bunlardır: “Mehdi bizdən, Əhli-beytdəndir. Allah onu bir gecənin içərisində qalib edəcəkdir. Mehdi Fatimənin övladlarındanır” [20, s.1, 34]; “Dünyanın sonuna bir gün qalsa belə, Allah Əhli-beytdən olan Mehdiyə göndərməklə zülmə dolu olan dünyanı ədalətlə dolduracaqdır” [21, s.2, 117-118].

Mehdilik inancının xalq kütləsi tərəfindən etibarlı anlayış kimi qəbul edildiyini görə xəlifə Mənsur bu mövzuda siyasi qruplaşmalara cavab olaraq vəd olunan Mehдинin vəliəhd təyin etdiyi oğlu olduğunu iddia etdi [22, s.39]. Mənsurun təşviqi ilə Əhli-beyt haqqında mehdiliklə bağlı olan hədislərə uyğun Abbasilər haqqında da bu cür hədislər uydurulmağa başlandı. Bununla yanaşı, daha sonralar hakimiyyətə yiyələnən Abbasi xəlifələri arasında Mehdiyə aid edilən “Mənsur”, “Mehdi”, “Hadi”, “Rəşid” və buna bənzər digər ləqəblər geniş şəkildə istifadə edildi.

Xəlifə Mənsurun oğlu Məhəmmədə “Mehdi” ləqəbini verməsi və onu İslamda qeyd edilmiş xilaskar kimi qiymətləndirməsinin bir neçə səbəbi vardır. Çünki atası tərəfindən “Mehd”i ləqəbi ilə adlandırılması və xilaskar olduğu düşüncəsinin cəmiyyətdə təbliği Məhəmmədin hakimiyyətə gəlməsi üçün yollar açdı [23, s.67]. İkinci əsas səbəb isə ələvilərin üsyanlarına qarşı onların əsas silahı olan mehdilik inancının prototipini yaratmaq idi. Xəlifə Mənsur müsəlmanlar arasında İslam Peyğəmbəri (s) tərəfindən vəd edilmiş Mehдинin Əli övladlarından deyil, Abbas oğullarından olacağı düşüncəsinin təbliği ilə həm ələvi üsyanlarının qarşısını almaq, həm də hakimiyyətlərinin dayaqlarını möhkəmləndirmək istəyirdi. Tarixi mənbələrdə qeyd edildiyinə görə, xəlifə Mənsurun hakimiyyəti illərində oğlu Məhəmməd Mehдинin kasıblara pul və ərzaq payladığı zaman insanların “Bu, Məhəmməd peyğəmbərin (s) müjdələdiyi Mehdidir” [24, s.267] deməsi Mənsurun bu sahədə apardığı təbliğatın qismən də olsa, nəticə verdiyinin işarəsidir.

Nəticə

Mehdilik inancı tarixin müxtəlif dövrlərində dini, siyasi, sosial və psixoloji bir amil olaraq cəmiyyətin həyatına təsir etmişdir. Sosial şərtlərin pozulması nəticəsində hansısa müqəddəs qüvvəyə sığınma mexanizmi kimi “xilaskarlıq” anlayışı gələcəyə ümid yaradan bir vasitə kimi ortaya çıxmış və daha sonra müxtəlif istiqamətlərə yönəldilmişdir. Bəzi tədqiqatçılara görə, maddi maraqların təminatçısı kimi meydana çıxan “xilaskarlıq” inancı dini sahəyə də sirayət edərək mənəvi funksiya rolunu oynamışdır. Lakin bir çox ilahiyyətçi alim birinci versiyanın əksinə olaraq, “xilaskarlıq” inancının ilahi vəhy və tapşırıq əsasında dini inanc sisteminin bir hissəsini təşkil etdiyini vurğulamışdır.

Tarixdə bir çox siyasi hərəkatın arxa planında mehdilik inancının təsirini sezmək olar. Bu cəhətdən erkən İslam tarixində də bir çox dini-siyasi hərəkatın bu anlayışdan geniş şəkildə istifadə etdiyini görmək mümkündür. Məhəmməd peyğəmbərin (s) vəfatından sonra siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizələr, müsəlmanların fərqli ideoloji, dini-siyasi hərəkatlar çərçivəsində haçalanması cəmiyyətdə müxtəlif istiqamətlərdə problemlərin ortaya çıxması ilə nəticələnmişdir. Xüsusilə, Kərbəla hadisəsindən sonra bu proseslərin sürətlənməsi, yeni dini cərəyanların meydana çıxması İslam aləmində mürəkkəb vəziyyət yaratmışdır. Mehdilik anlayışının mahiyyətində xilaskarlıq və ədalətin bərpası dayandığı üçün siyasi qruplaşmalar üçün qüvvətli silah rolunu oynamışdır. Əməvi hakimiyyətinin son illərində, ələlxüsus, siyasi hakimiyyət uğrunda Əməvi-Abbasi qarşıdurmasında mehdilik inancından müxtəlif istiqamətlərdə istifadə edildiyi görülməkdədir. Siyasi hakimiyyəti qorumaq və ya ələ keçirmək istəyən tərəflər özlərini xilaskar kimi təqdim etməklə xalq arasında rəğbət qazanmaq və dayaqlarını möhkəmləndirmək istəyirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. D.Chryssides. Exploring new religions. New York: 2009.
2. Müller Max. Introduction to the science of religion. London: 1980.
3. Tümer Günay. Dinler Tarihi. Ankara: 2002.
4. Tureyhi Fəxrəddin. Məcmə-ul-bəhreyn. Beyrut: 2008.
5. Mufid Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Nöman. əl-İrşad. Beyrut: 2008.
6. Növbəxti Həsən ibn Musa. Fıraquş-şiə. Beyrut: 2012.
7. İbn Qüteybə Əbu Məhəmməd Abdullah ibn Muslim Dinəvəri. Uyunul-əxbar. Beyrut: 1970.
8. İbn Səd Məhəmməd ibn Səd. ət-Təbaqatul-kubra. Beyrut: 1987.
9. Watt Montgomeyr. Shi'ism under The Umayyads. London: 1960.
10. Bağdadi Əbdülqahir ibn Tahir ibn Məhəmməd. əl-Fərqu beynəl-fıraqu. Beyrut: 1993.
11. Nəsirəddin Tusi Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Həsən. Risalətul-imamə. Beyrut: 1985.
12. Goldzer İgnaz. əl-Əqidətu vəş-Şəriətu fil-İslam (tərcümə: M.Yusif Musa). Qahirə: 1985.
13. Abdülaziz Ed-duri. Abbasi propagandası sürecində və Abbasilerin ilk asrında mehdi tasavvuru (tərcümə: Bahaüddin Varol). Ankara: 2004.
14. Hilli Həsən ibn Yusif ibn Əli ibn Mütəhhər. əl-Babul-Hadiyə aşar. Qum: 1992.
15. Yəqubi Əhməd ibn Əbu Yəqub ibn Cəfər ibn Vəhb. Tarixi-Yəqubi. Beyrut: 1992.
16. Əhməd Əmin. əl-Məhdi val-Məhdəviyyə. Qahirə: 2012.
17. Təbəri Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir. Tarixu-r-rusul val-muluk. Qahirə: 1967.
18. İsfəhani Əbul-Fərəc. Məqatilut-talibiyyin. Qahirə: 1946.
19. Faruq Ömər. Tabiatud-davatil-Abbasiyyə. Bağdad: 1987.
20. İbn Macə Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Yezid əl-Qəzvini. əs-Sünən. Misir: 1954.
21. Əhməd ibn Hənbəl. Müsnəd. İstanbul: 1992.
22. İbn Əsakir Əbul Qasim Əli ibn Həsən. Tarixu Mədinəti Dəməşq. Beyrut: 1995.
23. Eyni Bədrəddin. əs-Seyful-muhənnəd fi siratil-məlikil-müənnəd. Qahirə: 1966.
24. İbnul-Cövzi Əbul-Fərəc Əbdurrəhman ibn Əli. əl-Muntəzəm fi tarixil-uməm val-muluk. Beyrut: 1992.

Эльнур Мустафаев

**ПРОЯВЛЕНИЕ МАХДИСТСКИХ ВЕРОВАНИЙ В БОРЬБЕ
ЗА ПОЛИТИЧЕСКУЮ ВЛАСТЬ В РАННЕЙ ИСЛАМСКОЙ
ИСТОРИИ****РЕЗЮМЕ**

В данной статье изучены роль махдистских верований в ранней истории ислама в контексте политической борьбы и влияние концепции спасения на события того периода. Человек инстинктивно ждет спасителя во времена политических и экономических трудностей, вызванных стихийными бедствиями, катаклизмами и войнами и это факт является одной из наиболее актуальных проблем для религий. Махдистские верования является одной из общностей религий и такие убеждения, как спасение можно увидеть в большинстве религий. Следует отметить, вера в Махди является поверхностной в некоторых религиях и идеологических течениях, она очень сильна в некоторых религиях. Махдистских верования стала одним из основных принципов некоторых религий и проявила себя как источник энергии для этих религий. Конечно, религиозный подход к спасителю неоднозначен и есть общие черты и различия. Такие вопросы, как личность и характеристики спасителя который спасет мир, отличается в зависимости от религии.

В статье затрагиваются такие вопросы, как использование концепции махдистских верований в различных направлениях политическими группами в борьбе за власть в исламском мире с первого века хиджры. Кроме того, в статье исследуются такие проблемы, как проявление концепции махдистских верований в политической пропаганде Омейядов и Аббасидов в контексте борьбы за власть.

Elnur Mustafayev

THE MANIFESTATION OF MAHDIST BELIEFS IN THE STRUGGLE FOR POLITICAL POWER IN EARLY ISLAMIC HISTORY

ABSTRACT

This article examines the role of Mahdist beliefs in the early history of Islam in the context of political struggle and the impact of the concept of salvation on the events of that period. Man instinctively awaits a savior in times of political and economic difficulties caused by natural disasters, cataclysms and wars, and this fact is one of the most pressing problems for religions. Mahdist beliefs is common for religions and beliefs such as salvation can be seen in most religions. It should be noted that faith in the Mahdi is superficial in some religions and ideological movements; it is very strong in some religions. Mahdist beliefs became one of the basic principles of some religions and proved to be a source of energy for these religions. Of course, the religious approach to the savior is ambiguous and there are common features and differences. Issues such as the identity and characteristics of the savior who will save the world are different depending on religion.

The article touches upon issues such as use of the concept of Mahdist beliefs in various directions by political groups in the struggle for power in the Islamic world since the first century AH. In addition, the article examines such problems as the manifestation of the concept of Mahdist beliefs in the political propaganda of the Umayyads and Abbasids in the context of the struggle for power.